

Elaboration and Analysis of Socio-economical Functions of the Institution of Waghf in Ardabil During the Qajar Period

Karimnia, J.¹; Sadri, M.²; Fasihi, S.³; Ahmadi, N.⁴

Type of Article: Research

Pp: 379-396

Received: 2021/12/18; Accepted: 2022/04/25

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.379>

Abstract

Waghf is one of the oldest and most valuable human heritages that has been widely used among all ethnic groups, religions and civilized nations of the world and in different periods of Iranian history and has had lasting effects on societies. The issue of Waghf and its formation and function have had a long history in the city of Ardabil. The city of Ardabil has had strategic and geopolitical value in terms of geographical location. During the Qajar period, although Ardabil did not have the prosperity and glory of the Safavid period, but people, especially Shiites, paid much attention to that city and until the end of the Qajar period, they went to visit the tomb of Sheikh Safi. The religious nature of Ardabil, especially as the origin of the head of the Safavid sect of Sheikh Safi al-Din and the location of his tomb, has had a great impact on the role and function of the Waghf tradition in various religious, cultural, social and economic dimensions. The present study was done in a descriptive-analytical manner. To this end, libraries and archival documents and Waghfnameh were studied, reviewed and analyzed in the General Directorate of Waghf and Charitable Affairs of Ardabil province. The present study seeks to answer the question: what socio-economic functions did the tradition and institution of Waghf have in Ardabil during the Qajar period and what were the amount, types and uses of Waghf in Ardabil? The analysis revealed how the socio-economic functions of Waghf have been influenced by socio-historical events and intellectual currents of the Qajar period. Due to the religious nature of Ardabil, religious Waghfs are the most common items in Waghfnameh. In addition, Waghfs have been given to those people who have actually needed them. Also, new intellectual movements and the familiarity of Ardabili Waghf doers with new ideas, including constitutionalism, have had a significant impact on the types of Waghfs.

Keywords: Institution of Waghf, Ardabil, Function, Qajar, Waghfnameh.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

1. Ph.D. student of History, Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History, Shabestar Branch, Islamic Azad University, Shabestar, Iran (Corresponding Author).
Email: manijeh_sadri@yahoo.com
3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran.
4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University, Isfahan, Iran.

Citations: Karimnia, J.; Sadri, M.; Fasihi, S. & Ahmadi, N., (2023). "Elaboration and Analysis of Socio-economical Functions of the Institution of Waqf in Ardabil During the Qajar Period". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (22): 379-396. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.379>).

Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=698&sid=1&slc_lang=en

Introduction

The institution of endowment as an institution rooted in the history of Iran dates back to before Islam (Ahmadi, 43:1391). In the ancient period, Iranians paid attention to following their religion and doing good deeds and especially taking care of the poor in the society and to maintain the fire temple. have had offerings and endowments (Salimi Far 1370: 52). Waghf literally means imprisonment. Current charity is usually interpreted as endowment. Waghf is defined in Shari'i terms as confiscation of principle and surrender of benefit (Obeid Al-Kabisi, 1995: 64, Office of Scientific Cooperation and Elite Affairs.... 2015: 39, Qurashi, 1996: 236). What is meant by "confinement of the object" is actually separating the endowment from the property of the waqif and keeping the object from transfer, and the owner will no longer have any rights to that property (Saadat Mostafavi and Sedghi, 1393: 67). The economic definition of endowment can be considered as a change in the use of resources from individual exploitation to social benefit for the present and future generations (Mesbahi Moghadam et al., 2010: 99).

Awqaf played a very important role in the life of the cities and it spread so much that a special court was established for it, which is known as "Diwan of Ihbas" or "Diwan of Awqaf" (Abdul Sattar Osmani, 1376: 83). In the turbulent years between the extinction of the Safavid dynasty and the establishment of the Qajar dynasty, many properties were either taken over by the government or turned into private properties (Lambton, 1363: 128-124). In the traditional Qajar system, most of the civil institutions, even if the people involved in the government were the founders, functioned in the form of endowment and relied on a stable endowment system.

Question and Hypothesis: Considering the importance of endowment documents and the lack of attention to them, the present research seeks to answer this question: What process did the tradition and institution of endowment in Ardabil go through after the establishment of the Qajar period and the religious, social and economic functions of this institution within the scope of What were the developments during the period under investigation and what was the impact of current intellectual currents on endowments?

It seems that the functions of the endowment were influenced by social-historical events and intellectual currents of the Qajar period, especially the constitutionalism movement. With the spread of new knowledge and the intellectual transformation of the society, endowments in a new style were created, and this process was created in the constitutional period by creating endowments such as the endowment of a bath, the endowment of land for the construction of expenses for the needy patients, and the establishment of schools in a new style and... new dimensions and It is applicable.

Research Documents: In this article, 84 dedication letters have been studied and analyzed The endowment letters were obtained from the document center of the General Department of Endowments and Charitable Affairs in Ardabil province, exclusively in Ardabil city, and their file numbers will be mentioned in the references. In the following, the endowment letters will be discussed and analyzed based on issues such as religious, economic, social functions, the gender of the Waghfs, trustees, and the social status of the Waghfs.

Analysis of Endowment Documents based on the Gender of the Benefactors

Explaining the role and social status of Ardabil women in the endowments of the Qajar era because it refers to the explanation of the presence of women in various political and social arenas in the Qajar and Pahlavi eras, which is important. Among the studied Waghf letters, there are 11 Waghf letters related to the Waghf by Ardabil women. According to Table 4, from the beginning of the Qajar period to the 1960s, we can see the expansion of the presence of women donors among the studied samples. It seems that in the process of the constitutional process, Iranian women also try to achieve their natural and social rights and engage in a wise and wide-ranging struggle in many ways and emphasize the realization of their demands in the social, cultural and political fields (Afari, 1377: 5). The process of describing women in the studied area has a forward tone, in accordance with the general trend of the country, and it indicates that the tradition of women's endowments is gaining ground under the influence of the prevailing political, cultural and religious currents. Perhaps another reason for favoring and paying attention to endowment among women is related to the new political, social and cultural reasoning of Iranian society in the era of constitutionalism against the tradition and modernity of government and society and citizenship rights, and it has brought individual freedom for women. (Ajdani, 1386:7). In the deed of endowment on May 2, 1346, (file number: 3), a woman gives half of her dowry to her husband and donates the other half to a mosque in Ardabil. Ardabili women have given endowments such as agricultural land, land, house, yard, shop, village and residential building in numerous letters of endowment. The place where these endowments are spent is for building, repairing and spending the mosque, giving prayers, charity, and the expenses of the imam of the congregation, etc. In the deed of endowment on 20 Jumadi al-Thani 1326 AH, Khursheed bequeaths the profits from her endowment from the village of khoshkehRood (with a compromise with her niece) in Ardabil to be spent on charity and charity of Hazrat Seyyed al-Shahada, peace be upon him (file number: 1/ x) The proceeds from the Waghf nameh of Jumadi al-Thani 1334 AH, Maryam the daughter of Muhammad Qoli, who owns a shop, should be spent on Imam Hossein's funeral (case number: 16). In her letter of endowment dated 25 Jumadi al-Awwal 1341 A.H., Ruqiyeh Khanum Dokhtar Marhamat has assigned the income from her shops and residential building to carry her husband's and daughter's body to the highest honors (file number: 5/R).

Conclusion

Waghf is good and a valuable heritage with various religious, social and economic aspects, and the remaining Waghf nameh are like valuable documents in order to explain the process and social system of their time. The importance of examining the dedication letters of the city of Ardabil, on the one hand, in terms of the social situation (the nature of Ardabil's relationship with the Caucasus and the role of its market in the commercial relations of the region in the last century) has strategic value and political geography, and on the other hand, in terms of the role of Azerbaijan in the current of thought. Constitutionalism is very important as the center of the most important

developments of the Qajar era at the macro level, this article explains the impact of the intellectual currents of an era on the cultural and social manifestations crystallized in the documents, and at the micro level, the results of this research showed that the new intellectual currents and the familiarity of endowments Ardabili with new ideas, including constitutionalism, have an impact on the type of endowments. It has made significant contributions, among them the expansion of endowments among women, the construction of hospitals, baths, and schools are among the clear examples of this issue. In other words, at the threshold of the society's familiarity with new knowledge and the intellectual developments of the society, endowments in a new style were created, and this process was created in the constitutional period by creating endowments such as: endowment of the bath, endowment of land for the construction of the bath, expenses for the needy patients and the establishment of schools to New style, etc finds a new and practical dimension the impact of new ideas and new health teachings on endowment can be seen by comparing these two timelines In the Waghf nameh of 3 Muharram 1286 AH, the type of reception in the ritual ceremony on Thursdays is specified as tea, coffee and hookah (file number: 10/). In case, in the deed of endowment on 8 Dhul-Qaida 1332 lunar year, the donor has bequeathed all the objects and tools, except for the Sarqalians, to be used in ta'ziyeh and benevolence of Hazrat Seyyed al-Shoheda (case number: 5/k). In fact, it can be seen that in the Qajar period, due to the increasing influence of religious beliefs and beliefs in the society, the neediness and poverty of the people of Ardabil due to the occurrence of natural and social events and crises, as well as the new intellectual currents of various people from guilds, owners and From businessmen to ordinary people, social endowments have been placed alongside religious endowments as a priority. Throughout history, religious figures have taken the majority of donors and endowment affairs and had a special place in this matter, but after the beginning of the constitution and the beginning of the new century, family responsibilities and especially trust in the classes and personalities Social has prospered more than before Examining the social status of the donors shows that merchants and tradesmen account for the most frequency. In general, it should be acknowledged that somehow all benefactors were part of the business and market class it is interesting to pay attention to the expansion of the culture of endowment by Ardabil women after the intellectual currents after the constitutionalism, which seems that in the process of the constitutional current, women appear more and more in social arenas to achieve their natural and social in terms of the social status of the benefactors, who were generally from the merchant class, the endowment of commercial buildings is the second most abundant after real estate and farms. It should also be added that in addition to these mentioned cases, endowment in the field of health, treatment, drinking water, as well as in the field of education in the process of time and in terms of social issues, gradually occupies a larger part of endowments.

تبیین و تحلیل کارکردهای اجتماعی-اقتصادی نهاد وقف در اردبیل دوره قاجار

جمال کریم‌نیا^I؛ منیژه صدری^{II}؛ سیمین فصیحی^{III}؛ نزهت احمدی^{IV}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۹۶ - ۳۷۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۸

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.379>

چکیده

وقف از باسابقه‌ترین و ریشه‌دارترین موارد ارزشمند انسانی است که در میان همه اقوام، ادیان و ملل متمدن دنیا و در ادوار مختلف تاریخ ایران مورداستفاده عموم بوده و تأثیراتی دیرپا بر جوامع داشته و وقف‌نامه‌های برجای مانده به مثابه اسنادی ارزشمند در راستای تبیین فرآیند و نظام اجتماعی دوران خود هستند. نقش آذربایجان در جریان‌های فکری ایران در سده اخیر، خصوصاً در جریان‌های مشروطیت و اهمیت شهر اردبیل به لحاظ موقعیت جغرافیایی و داشتن ارزش راهبردی و جغرافیایی سیاسی اهمیت پژوهش حاضر را تبیین می‌نماید. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد بایگانی‌شده به مطالعه، بررسی و تجزیه و تحلیل وقف‌نامه‌های موجود در اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اردبیل انجام پذیرفته است. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که سنت و نهاد وقف در اردبیل پس از استقرار دوره قاجار چه فرآیندی طی کرده و کارکردهای مذهبی، اجتماعی، و اقتصادی این نهاد در محدوده زمانی مورد بررسی چه تحولاتی داشته و تأثیر جریان‌های فکری روز بر موقوفات چه بوده است؟ نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهند کارکردهای اجتماعی-اقتصادی وقف تحت تأثیر رویدادهای تاریخی-اجتماعی و جریان‌های فکری زمانه، خصوصاً مشروطیت تحولات نوینی تجربه می‌کند؛ هرچند موضوعات مذهبی همیشه جایگاه ویژه‌ای از وقف را به خود اختصاص می‌دهد، اما در آستانه آشنایی جامعه با دانش جدید و تحول فکری جامعه، موقوفاتی به سبک جدید به وجود آمد که این روند در دوره مشروطه با ایجاد موقوفاتی هم‌چون: وقف حمام، وقف زمین برای ساخت حمام، هزینه برای مرضای نیازمند و تأسیس مدارس به سبک جدید، ابعادی نوین و کاربردی می‌یابد.

کلیدواژگان: نهاد وقف، اردبیل، تحولات وقف، قاجار، وقف‌نامه.

- I. دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.
- II. استادیار گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران (نویسنده مسئول).
- III. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- IV. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

Email: manijeh_sadri@yahoo.com

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

ارجاع به مقاله: کریم‌نیا، جمال؛ صدری، منیژه؛ فصیحی، سیمین؛ و احمدی، نزهت، (۱۴۰۱). «تبیین و تحلیل کارکردهای اجتماعی-اقتصادی نهاد وقف در اردبیل دوره قاجار». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۲): ۳۷۹-۳۹۶. (<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.22.379>).

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=698&sid=1&slc_lang=fa

مقدمه

قدمت نهاد وقف به‌عنوان نهادی ریشه‌دار در تاریخ ایران به پیش از اسلام می‌رسد (احمدی، ۱۳۹۱: ۴۳). ایرانیان در دوره باستان، به تبعیت از آئین خود، به انجام دادن کارهای نیک و به‌ویژه رسیدگی به وضع بینوایان جامعه توجه کرده و برای نگه‌داری آتشکده‌های خود نذورات و موقوفاتی داشته‌اند (سلیمی‌فر، ۱۳۷۰: ۵۲). «وقف» در لغت به معنای «حبس» است. صدقه جاری معمولاً به وقف تفسیر شده است. وقف در اصطلاح شرعی، تحبیس اصل و تسلیم منفعت تعریف شده است (عبیدالکبیری، ۱۳۶۴: ۶۴؛ دفتر همکاری‌های علمی و امور نخبگان، ۱۳۹۵: ۳۹؛ قرشی، ۱۳۶۴: ۲۳۶). مراد از «حبس عین» در واقع جدا ساختن موقوفه از دارایی واقف و نگه‌داشتن عین مال از نقل و انتقال است و مالک دیگر هیچ حقی بر آن مال نخواهد داشت (سعادت‌مصطفوی و صدقی، ۱۳۹۲: ۶۷). تعریف اقتصادی وقف را می‌توان تغییر در کاربرد منابع از بهره‌برداری فردی به بهره‌مندی اجتماعی برای نسل حاضر و نسل‌های آینده به‌شمار آورد (مصباحی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۹).

اوقاف نقش بسیار مهمی در زندگی شهرها داشت و چنان‌گسترش یافت که دیوان مخصوصی برای آن تأسیس شد که به «دیوان احباس» و یا «دیوان اوقاف» معروف است (عبدالستار عثمانی، ۱۳۷۶: ۸۳). در فاصله سال‌های آشفته میان انقراض سلسله صفوی تا استقرار قاجاریه، بسیاری از املاک یا به تصرف حکومت درآمد و یا به املاک شخصی مبدل گردید (لمبتون، ۱۳۶۳: ۱۲۸-۱۲۴). در نظام سنتی قاجار اغلب نهادهای مدنی، حتی اگر دست‌اندرکاران حکومت بانیان آن بوده‌اند، در قالب وقف و متکی به نظام استوار وقف عمل می‌کرده‌اند.

نهاد وقف دارای اثرات و کارکردهای مختلفی، از جمله کارکرد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است که در طول تاریخ به تعادل اجتماعی، اقتصادی و پیشرفت فرهنگی جوامع کمک شایانی نموده است. وقف در دوره بعد از ظهور اسلام با شکلی گسترده و فراگیر رواج یافته و اختصاص به معابد و پرستشگاه‌ها نداشته، بلکه در راه تعلیمات و زدودن فقر نیز به‌کار گرفته شده است (دفتر همکاری‌های علمی و امور نخبگان، ۱۳۹۵: ۴۱-۴۰). نهاد وقف در هر دوره بنا بر مقتضیات زمانی و مکانی خود تفاوت‌هایی در کارکردهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی داشته است (احمدی، ۱۳۹۱: ۴۳).

وقف‌نامه‌ها از جمله اسناد مهم تحقیقات و پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناختی بوده و نقش دایرة‌المعارف تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را ایفا می‌کند. متأسفانه تاکنون در مورد کارکردهای وقف در شهر اردبیل پژوهش مستقلی صورت نگرفته است که به مطالعه، بررسی و تجزیه و تحلیل اطلاعات وقف‌نامه‌ها بپردازد. در این راستا، پژوهش حاضر با هدف رفع این خلأ نگارش یافته است.

پرسش و فرضیه پژوهش: با توجه به اهمیت اسناد وقفی و عدم توجه لازم به آن‌ها، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است؛ سنت و نهاد وقف در اردبیل پس از استقرار دوره قاجار چه فرآیندی طی کرده و کارکردهای مذهبی، اجتماعی، اقتصادی این نهاد در محدوده زمانی مورد بررسی چه تحولاتی داشته و تأثیر جریان‌ات فکری روز بر موقوفات چه بوده است؟

به نظر می‌رسد کارکردهای وقف تحت تأثیر رویدادهای تاریخی-اجتماعی و جریان‌های فکری دوره قاجار به‌ویژه نهضت مشروطیت بوده است. با گسترش دانش جدید و تحول فکری جامعه، موقوفاتی به سبک جدید به وجود آمد که این روند در دوره مشروطه با ایجاد موقوفاتی هم‌چون: وقف حمام، وقف زمین برای ساخت حمام، هزینه برای مرضای نیازمند و تأسیس مدارس به سبک جدید و غیره ابعادی نوین و کاربردی می‌یابد.

روش پژوهش: اسناد استفاده‌شده در این پژوهش متشکل از تعداد ۸۴ وقف‌نامه بوده که در

مرکز اسناد داخلی سازمان اوقاف و امور خیریه نگه‌داری می‌شود. این پژوهش در زمره پژوهش‌های بنیادی بوده و اسناد مورد استفاده متشکل از منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و تحقیق میدانی است. از کلیه اطلاعات مرتبط با اسناد وقفی از جمله واقفان، نوع و مقدار رقبات وقفی و محل صرف عواید و منافع آن‌ها، متولیان و موقعیت مذهبی و اجتماعی آن‌ها و اسناد و کتب موجود دیگر، فیش‌برداری‌های لازم انجام پذیرفته است. در انتها پس از گردآوری اطلاعات براساس تمامی داده‌ها و اسناد، به ارزیابی پرسش‌ها و فرضیات پژوهش پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

مقالات متعددی درخصوص کارکرد وقف در شهرهای مختلف و دیدگاه واقفان، تأثیر وقف در آموزش، اقتصاد و سیمای شهر وجود دارد که بررسی آن‌ها خارج از حوصله پژوهش حاضر است؛ از جمله موارد مشابه با پژوهش حاضر می‌توان به مقاله «بررسی کارکردهای وقف شوشتر در دوره پهلوی ۱۳۰۴-۱۳۵۷» (کجباف و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۵-۵۸) اشاره نمود. در این میان، برخی مقالات به صورت کلی به بررسی ابعاد مختلف وقف پرداخته‌اند که از جمله آن‌ها مقاله «بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی» (نوراحمدی، ۱۳۸۹: ۱) به بررسی کارکردهای مختلف وقف در جامعه می‌پردازد. به لحاظ موضوعی و بررسی تأثیر جریان‌ات فکری مشروطیت بر وقف، مطالعات اندکی تاکنون در ایران صورت گرفته و مقاله «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول (نمونه پژوهی: موقوفات زنان تهران)» از نمونه‌های قابل ذکر در این حوزه است. در پژوهش مذکور کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول و به طور نمونه زنان واقف شهر تهران مورد بررسی قرار گرفته است (ملک‌زاده و افرافر، ۱۳۹۶: ۲۷۱-۲۵۷). درخصوص کارکرد وقف در اردبیل مقاله و کتاب مستقلی تاکنون تدوین نشده است.

محدوده زمانی و مکانی پژوهش

شهر اردبیل در حوزه شرقی شمال غرب ایران به واسطه قرارگیری بر مسیر تجاری قفقاز از قدیمی‌ترین ازمنه تاکنون، از جمله شهرهای مهم در این خطه بوده است؛ هم‌چنین به واسطه این‌که مدفن «شیخ صفی‌الدین اردبیلی» و اولاد وی در این شهر قرار گرفته بعد از دوره صفویه، همواره جایگاه مذهبی مهمی در ایران داشته است. موقوفات این مجموعه پیش‌تر مورد توجه قرار گرفته و کتب و مقالاتی چند در این رابطه تحریر یافته است (عبدی بیگ نویدشیرازی، ۱۳۹۰). اما تاکنون موقوفات عصر قاجاری شهر اردبیل مورد توجه قرار نگرفته است.

اسناد پژوهش

در پژوهش حاضر ۸۴ وقف‌نامه مورد مطالعه، بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. وقف‌نامه‌ها از مرکز اسناد اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اردبیل منحصراً شهرستان اردبیل به دست آمده است که در ارجاعات به شماره پرونده آن‌ها اشاره خواهد شد. در ادامه شمای کلی وقف‌نامه‌ها براساس موضوعاتی هم‌چون: کارکردهای مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، جنسیت واقفان، نوع رقبات وقفی، محل صرف عواید و منافع، متولیان، موقعیت اجتماعی واقفان مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

بررسی و تبیین کارکردهای مذهبی وقف در اردبیل دوره قاجار

در دوره قاجار، با سیطره فضای مذهبی شدید در کشور، سنت وقف نیز رونق بیشتری یافت (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۰). کارکرد فرهنگی-مذهبی مساجد در اردبیل دوره قاجار به عنوان بستر توسعه

و ترویج دین و محل اصلی انجام مراسم روضه‌خوانی، تعزیه‌داری و قرائت قرآن و غیره اهمیت داشته است؛ بنابراین بسیاری از واقفان بخش بزرگی از فواید رقبات خود را جهت تأسیس، تعمیر و تأمین مخارج مساجد وصیت کرده و در وقف‌نامه‌هایشان قید می‌کردند (گروه پژوهشی بنیاد ایران‌شناسی شعبه اردبیل، ۱۳۹۳). برگزاری مجالس مذهبی، از جمله روضه‌خوانی و تعزیه‌داری در ایام خاص و بزرگ داشت ائمه به شکل‌های گوناگون از پربسامدترین آئین‌های ذکر شده در وقت‌نامه‌هاست. در وقف‌نامه‌های ۱۷ جمادی‌الاول ۱۲۴۹ ه.ق. (شماره پرونده: ۱۲/م). وقف‌نامه ۱۷ جمادی‌الاول ۱۲۴۹ ه.ق. (شماره پرونده: ۶/ع)، محرم ۱۲۸۰ ه.ق. (شماره پرونده: ۱۰/الف). ۱۶ شوال ۱۳۱۰ ه.ق. (شماره پرونده: ۱۳/م). ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ه.ق. (شماره پرونده: ۱/خ). ۲ محرم ۱۳۳۳ ه.ق. (شماره پرونده: ۲/الف) و غیره، واقفان عواید و منافع حاصل از رقبات موقوفاتشان را جهت صرف در تعزیه و روضه‌خوانی حضرت سیدالشهداء و مرثیه‌خوانی در مسجد معین نموده‌اند. «صوم» و «صلوة» یعنی «روزه گرفتن» و «برپایی نماز» برای واقف نیز یکی از پربسامدترین باورهای مذهبی عامه در این وقف‌نامه‌هاست. در وقف‌نامه‌ای، مقداری از عواید دکاکین و در وقف‌نامه‌ای دیگر دو شعیر ملک جهت صرف در ادای صوم و صلوات سالانه واقف، وصیت شده است. در وقف‌نامه محرم ۱۳۳۷ ه.ق. واقف محل صرف منافع موقوفاتش را این چنین سفارش می‌نماید که: «... دو شعیر از ملک قصاب تپه‌سی و درآباد را برای خودم ثلث قرار دادم که منافع آن را سال بسال به صوم و صلوات بنده جناب... (متولی) زحمت وصایت را قبول کرده صرف فرمایند...» (شماره پرونده: ۲۴/الف).

در وقف‌نامه‌های ۲۹ رمضان ۱۲۹۹ ه.ق. (شماره پرونده: ۹/الف). ۱۰ شعبان ۱۳۰۸ ه.ق. (شماره پرونده: ۲۱/الف). ۱۳ شوال ۱۳۰۸ ه.ق. (شماره پرونده: ۳/پ). ۲۰ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ ه.ق. (شماره پرونده: ۱۵/م). و محرم ۱۳۳۶ ه.ق. (شماره پرونده: ۲/ت). فواید حاصل از موقوفات جهت صرف در تعمیر و مخارج لازمه و اسباب مهمه یکی از مساجد اردبیل در دوره قاجار تعیین شده است. جایگاه اجتماعی واقفان در اردبیل عصر قاجار نشان از حمایت بزرگان مذهبی بوده و واقفان این طبقه در اسناد با القاب حاجی، مشهدی و کربلایی ذکر شده‌اند؛ آن‌چه واقفان بیشتر سفارش کرده‌اند، مربوط به آداب بعد از مرگ و هم‌چنین بر پایه سنن مذهبی است. عده‌ای از واقفان انتقال جسدشان را جهت دفن در عتبات عالیات وصیت نموده‌اند.

در تعدادی از وقف‌نامه‌ها، واقفان وصیت انتقال جسدشان به عتبات عالیات، کربلا و قبرستان وادی‌السلام نجف را نموده‌اند. واقفی علاوه بر خود، انتقال جسد شوهر، پسر و دخترشان به عتبات عالیات را قید کرده است. حتی برخی از واقفان به قدری بر این موضوع اصرار نموده‌اند که در وقف‌نامه‌هایشان تأکید کرده‌اند که در صورت عدم انتقال جسدشان به دلیل شرایط آب‌وهوایی و یا سایر موانع، جسدش را تا فراهم آمدن شرایط مناسب موقتاً در محلی به امانت دفن نمایند. واقفی به نام «حاجی محمد صالح حکیم‌باشی» در وقف‌نامه شعبان ۱۲۶۴ ه.ق. چنین وصیت می‌نماید: «... و ملتمس از اولاد ذکور آنکه مبلغ بیست و پنج تومان از ثلث ترکه مختصه خود خرج و مصرف نقل نعش واقف را بعتبات عالیات نمایند و اگر احیاناً مانعی در اوقات نقل کردن اتفاق افتد قبریکه در برابر روضه امامزاده صالح در اردبیل واقع است و واقف تعمیر نموده در آنجا امانت بگذارند وقتی که رفع عذر بعمل آمد باز نقل عتبات عالیات نمایند...» (شماره پرونده: ۵/ح). در وقف‌نامه‌های ۲۷ ربیع‌الاول ۱۳۱۷ ه.ق. (شماره پرونده: ۶/ع) و ۲۹ شعبان ۱۳۲۲ ه.ق. (شماره پرونده: ۷/م) و ۲۸ صفر ۱۲۸۸ ه.ق. (شماره پرونده: ۷/الف). واقفان وصیت نموده‌اند که از عواید موقوفاتشان نسبت به انتقال اجسادشان به عتبات عالیات و قبرستان وادی‌السلام اقدام گردد. در وقف‌نامه ۲۵ جمادی‌الاول ۱۳۴۱ ه.ق. که متعلق به زنی است، ایشان وصیت نموده که علاوه بر جسد خودش، جسد شوهر، پسر و دخترش نیز با هزینه‌کرد از فواید رقبات وقفی‌اش

به عتبات عالیات منتقل گردد. «... و ایضا شرط شرعی در متن عقد مزبور که مصالح لهما از مال طلق خودشان مبلغ سیصد تومان بجناب عمدالتجار آقا میرزالطیف ولد رضوان جایگاه آقای امین‌الشرع مغفور که وصی مصطلحه مرقومه است تسلیم نمایند. بجهه حمل و نقل جنازه زوج و پسر و دختر مرحومین مرقومین در فوق و نقل جنازه خود مصطلحه مزبوره بعتبات عالیات...» (شماره پرونده: ۵/ر).

بررسی کارکردهای مذهبی نشان می‌دهد توسعه و ترویج دین مهم‌ترین هدف از وقف‌های با موضوع مذهبی دوره قاجاریه اردبیل است، که بیشتر شامل جنبه‌های صوری دین، مانند: تعزیه‌گردانی، روضه‌خوانی، و قرائت قرآن بوده است.

بررسی و تبیین کارکردهای اجتماعی وقف در اردبیل دوره قاجار

هرچند واقفان این دوره بیشتر به اهداف مذهبی پرداخته‌اند، اما در کنار موارد مذهبی وقف در حوزه بهداشتی، درمانی، آب شرب و نیز حوزه آموزشی در فرآیند زمان و با لحاظ مسائل اجتماعی روز، رفته رفته بخش بیشتری از موقوفات را به خود اختصاص می‌دهد.

موقوفات زیادی نیز به منظور رفع نیازهای بهداشتی و معیشتی طبقه کم‌درآمد وقف شده است. مطابق وقف‌نامه ۲۶ محرم ۱۳۳۵ ه.ق. ملکی برای ساخت حمام برای رعایا وقف شده است. «... از ملک مخصوص خود من الحیث المساحه عرضا پنج زرع و طولاً بیست زرع وقف نمود رعایا احداث حمام نمایند...» (شماره پرونده: ۴/ق)؛ هم‌چنین در وقف‌نامه نهم شوال ۱۲۰۹ ه.ق. واقف، حامی را جهت مصارف عموم وقف می‌نماید. «...تمامت و همگی املاک موروثی و ابتیاعی خود از قبیل حمام و...» (شماره پرونده: ۳/ک).

در این دوره تأثیرات نضج جریان‌ات روشن‌فکری و آشنایی با آموزه‌های بهداشتی را می‌توان در نوع موقوفات توسط واقفان ملاحظه نمود. به عنوان نمونه در وقف‌نامه ۳ محرم ۱۲۸۶ ه.ق. واقفی به نام «محسن بن‌الحاج عبدالله اردبیلی» صرف چای، قهوه و قلیان را در مراسم روضه روزهای پنج‌شنبه وصیت کرده است. «...پنج‌شنبه روضه خوانده چای قهوه قلیان مثل الان صرف نمایند...» (شماره پرونده: ۱۰/م)؛ در صورتی‌که در وقف‌نامه ۸ ذی‌القعدة ۱۳۳۲ ه.ق. «حاج محمدکاظم آقاتاجر»، تمامی اشیاء و ادوات به غیر از چهل چراغ و سرقلیان‌ها را جهت استفاده در تعزیه‌داری و احسان حضرت سیدالشهداء علیه السلام سفارش نموده است. «...تمامی اعیان و اشیاء و اوانی و ادوات مفصله ذیل فرداً بعد فرد که متولیان اتیان مجموعه مس ۲۵ عدد... سر قلیان نقره ۲ عدد- سرپوش مس دو عدد... اسمها عایدات دو فقره ملک مزبور را موافق تفضیل ذیل در تعزیه‌داری و خیرات و احسان آن حضرت در خانه واقف مزبور در ماه صفر مصرف داشته و اعیان و اجناس موقوفه را غیر از چهل چراغ و سر قلیان‌ها در خیرات و احسانات آن حضرت خواه در خانه واقف مزبور و خواه در محل علیحده استعمال بنمایند» (شماره پرونده: ۵/ک).

اماکن آموزشی وقفی در دوره قاجاریه تا قبل از ایجاد مدارس علوم جدید شامل عمدتاً مدارس علمیه و به میزان بسیار کم مکتب‌خانه می‌شود. در آستانه جریان مشروطیت وقف مدارس علوم جدید نیز جزو مراکز آموزشی وقفی قرار می‌گیرد و مانند مدارس علمیه، موقوفاتی نیز برای اداره آن‌ها توسط واقفان یا افراد دیگر مقرر شده و روند اماکن آموزشی علوم جدید به تدریج بیشتر گردید و وقف مراکزی که آموزش در آن‌ها به روش جدید انجام می‌شد، رواج یافت. به عنوان نمونه، واقف وقف‌نامه ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ه.ق. «حاج رضا تاجر» محل صرف عواید رقبه موقوفه را جهت تعمیر و مصارف «مدرسه آخوند ابراهیم» مقرر نموده است. «...وقف موبد صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود تمامی و همگی دو دانگ مشاع، از جمله شش دانگ یک‌باب‌دکان قنادی واقع در راسته بازار اردبیل... با جمع توابع شرعی و لواحق عادیه از پستو و سکو و غیرها به مدرسه علین

آرامگاه رضوان جایگاه آخوند ملاابراهیم مغفور تاب ثراه که متولیان موقوفه مزبور سال بسال منافع او را دریافت نموده به تعمیر و مصارف مدرسه مزبوره خرج فرمایند...» (شماره پرونده: ۲/ر). ویژگی اهداف وقف مذهبی در دوره بعد از مشروطیت اضافه شدن اهداف جدیدی به اهداف سنتی است و در پی آن است که تحولاتی در اهداف آموزشی نیز رخ داده است.

بررسی و تبیین کارکرد اقتصادی وقف در اردبیل دوره قاجار

سنت وقف در شکل‌گیری زیرساخت‌های اقتصادی شهر اردبیل نظیر: راسته بازارها، کاروانسراها، تیم‌ها، تیمچه‌ها و... نقش اساسی داشته است. بافت شهر اردبیل حالتی ارگانیک و مدور داشته، بازار در مرکز آن قرار گرفته و بسیاری از موقوفات نیز در شعاع این مرکز اقتصادی بوده است (امیری، ۱۳۸۴: ۲۸). ساکنان و شاغلان بازار به دلیل پیوستگی دیرینه بازار و روحانیت حضور بیشتری را در فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی، به خصوص در زمینه وقف مغازه و دکان داشتند. به استناد وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، اکثر واقفان از طبقه تاجران و بازاریان بودند بخش بسیاری از موقوفات هم در منطقه بازار و اطراف آن متمرکز بوده است.

در دوره مورد بررسی نیز در برخی اسناد، نوع کاسبی و کالایی که واقفان در بازار به فروش می‌رساندند به عنوان پسوند نام واقف آمده است. بسیاری از افراد سرشناس اردبیل در وقف‌نامه‌ها با عناوین شغلی هم‌چون: تاجر، صراف، حکیم‌باشی، قندفروش، عطار، علاف، بازرگان و مالک و غیره معرفی گردیده و نسبت به وقف رقبات در موضوعات مختلف اقدام نموده‌اند؛ به عنوان نمونه به چندین وقف‌نامه با نام و پسوند واقفانش اشاره می‌شود: وقف‌نامه شعبان ۱۲۶۴ ه.ق. «حاجی محمد صالح حکیم‌باشی» (شماره پرونده: ۵/ح)؛ وقف‌نامه ۱۲ محرم ۱۳۰۵ ه.ق. «حاجی محمد رحیم آقابتباری» تاجر معروف (شماره پرونده: ۱/ج). وقف‌نامه ۶ ذی‌الحجه ۱۳۱۳ ه.ق. «فخرالحاج و العمار حاجی عبدالجواد عطار» (شماره پرونده: ۳/ج).

دستگیری از مستمندان و ایتام، از جمله دیگر کارکردهای اقتصادی وقف در اردبیل بوده است. عواید حاصل از کاروانسرای در وقف‌نامه ۱۷ جمادی‌الاول ۱۲۴۹ ه.ق. جهت هزینه به فقرای مسلمین وصیت شده است: «...وقف مؤبد نمود جناب حاجی میرزا تاجر... شش دانگ کاروانسرای مشهور حاجی میرزا... بجناب سیدالشهدا... که منافعش هر قدر بوده... خرجی بزوار حضرت سیدالشهداء و هم بفقرای مسلمین داده...» (شماره پرونده: ۱۲/م). عواید حاصل از سهمی از دکان در وقف‌نامه ۶ ذی‌حجه ۱۳۱۳ ه.ق. برای احسان و کارسازی فقرای مؤمنین تعیین شده است (شماره پرونده: ۳/ج).

در این دوره، وقف دکان بیشترین نوع موقوفه تجاری را شامل می‌شود. از میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه در برهه زمانی مورد نظر، در بیش از ۴۰ وقف‌نامه، دکان یا دکانین وقف شده است. در وقف‌نامه دوم شعبان ۱۳۱۲ ه.ق. «حاجی امام‌قلی تاجر» دکانین زیادی را بدین‌گونه وقف می‌نماید: «...وقف مؤبد صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود به جناب سیدالشهدا خامس‌العبا روح العالمین له الفداء... مقدار چهل و یک دانگ و سه شعیر و دو خمس و نصف شعیر از بیست و دو دکانین...» (شماره پرونده: ۲۰/الف). منافع حاصل از سهمی از شش باب دکان در وقف‌نامه ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۱ ه.ق. باید خرج در احسان، سهم امام و مخارج دفن واقف می‌گردید (شماره پرونده: ۴/ج). کاروانسراهای وقفی از دیگر موقوفات اردبیل دوره قاجار بوده‌اند. از میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه بیش از ۱۰ مورد مربوط به وقف کاروانسرا و تیمچه (کاروانسرای کوچک) و حجره است. «حاجی محمد صالح حکیم‌باشی» در وقف‌نامه شعبان ۱۲۶۴ ه.ق. شش دانگ کاروانسرا وقف می‌نماید (شماره پرونده: ۵/ح). تعداد بیشتر وقف دکانین، مغازه‌ها و کاروانسراها در این دوره رونق و شکوه تجارت در اردبیل را نمایان می‌سازد.

از میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه بیش از ۳۰ مورد مربوط به وقف واحدهای مسکونی است. واقف وقف‌نامه ۲ محرم ۱۳۳۳ ه.ق. تنها مایملک خود از مال دنیا را که عمارت مسکونی خود است به مسجدی وقف می‌نماید (شماره پرونده: ۲/الف).

در دوره قاجاریه، مزارع و باغات بخش مهمی از اراضی شهر را تشکیل می‌داد؛ از این رو، مردم به وقف این اماکن برای تأمین هزینه‌های اهداف وقفی خود اقدام می‌کردند. در وقف‌نامه ۵ شوال ۱۲۶۷ ه.ق. منافع سهمی از باغ جهت هزینه در مبرات و احسانات و رد مظالم در نظر گرفته شده است (شماره پرونده: ۲/م).

در وقف‌نامه‌های مورد مطالعه قریه‌های زیادی به‌عنوان موقوفه توسط واقفان اردبیل دوره قاجاریه وقف گردیده است؛ مانند: قریه خانقاه، قریه بقرآباد، قریه دمدمه، حصه‌ای از قریه خشکه‌رود، دو شعیر از املاک قریه قصاب تپه‌سی در درآباد و غیره. زمین‌های زراعی هم در وقف‌نامه‌های مورد مطالعه مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، وقف‌نامه ۲۹ شوال ۱۳۲۴ ه.ق. دو قطعه زمین زراعت واقع در اراضی شهر مستغنی از تحدید و توصیف است از برای خود تعیین نمود که همه‌ساله محصولات دو قطعه زمین مذکور را بمخارج احسان و خیرات و مبرات نماید» (شماره پرونده: ۱۳/الف). از میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، ۱۴ مورد وقف قرا، ۱۳ مورد زمین زراعت، ۴ مورد وقف باغ قرار دارد.

در میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، برخی از واقفان مخارج حفظ اصل رقبه را بیشتر از سایر مخارج مورد تأکید قرار داده و وصیت نموده‌اند که هزینه تعمیر، احیاء و نوسازی رقبات وقفی در اولویت قرار گیرد. اعتقاد به ماندگاری و زنده بودن موقوفات از نگاه واقفان را می‌توان در استفاده از ضمایر مورد استفاده در مورد موقوفاتشان ملاحظه نمود؛ به‌عنوان نمونه، در وقف‌نامه ۱۰ شعبان ۱۳۰۸ ه.ق. واقف از ضمیر «او» در مورد رقبه وقفی اش استفاده می‌کند. وقف‌نامه ۱۰ جمادی الثانی ۱۳۲۶ ه.ق. نمونه دیگر در این رابطه است که واقفی به نام «حاج رضا تاجر» با ضمیر «او» رقبه وقفی اش را مورد خطاب قرار می‌دهد: «...وقف موبد صحیح شرعی و حبس مخلد صریح ملی نمود... با جمع توابع شرعی و لواحق عادیه از پستو و سکو و غیرها به... متولیان موقوفه مزبور سال بسال منافع او را دریافت نموده به تعمیر و مصارف مدرسه مزبوره خرج فرمایند...» (شماره پرونده: ۲/ر).

تحلیل اسناد وقفی براساس موضوع

از نظر موضوعی وقف‌نامه‌های مورد بررسی متشکل از سه گروه کلی مذهبی، اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی-آموزشی هستند. موضوعات مذهبی شامل: ۵۷ نمونه، وقف‌نامه‌های اجتماعی-اقتصادی شامل ۲۷ نمونه و موضوعات فرهنگی و آموزشی شامل دو نمونه است. طبقه‌بندی نمونه‌های مورد مطالعه در جدول ۲، نشان می‌دهد پس از استقرار دوره قاجار و در پس آن در سایه شرایط اجتماعی آن دوره و نیز بروز و ظهور تفکرات جدید، از جمله مشروطه از نظر تعداد موقوفات افزایش یافته است.

در حقیقت می‌توان گفت به اقتباس از یک سنت دیرینه، بخش اعظم موقوفات به مسائل دینی و مذهبی اختصاص داشته است. در همین راستا ساخت، تعمیر و تدارک احتیاجات مساجد، تکایا، حسینیه‌ها و منافع حاصل از رقبات وقفی را در مراسمات مذهبی شامل برگزاری و برپایی سوگواری، از جمله تعزیه‌گردانی، روضه‌خوانی، احسان، اطعام و تأمین مایحتاج نیازمندان بیشترین مصارف عواید موقوفات را شامل می‌شده است. مطالعه حاضر نشان می‌دهد؛ هرچند موضوعات مذهبی در بستر زمان از قدیم به جدید کماکان حضور پررنگ خود را در بین موقوفات حفظ

جدول ۱. بررسی وقف از نظر موضوع از آغاز قاجار تا دهه ۷۰ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1. Examination of the endowment in terms of subject from the beginning of Qajar to the 70s of AH. (Authors, 1400).

سال هجری شمسی	موضوعات مذهبی	موضوعات اجتماعی-اقتصادی	موضوعات فرهنگی-آموزشی
۱۲۱۰-۱۲۳۰	۲	-	-
۱۲۳۰-۱۲۵۰	۳	۲	۱
۱۲۵۰-۱۲۷۰	۴	-	۱
۱۲۷۰-۱۲۹۰	۸	۳	۱
۱۲۹۰-۱۳۱۰	۸	۸	-
۱۳۱۰-۱۳۳۰	۵	۳	-
۱۳۳۰-۱۳۵۰	۱۵	۸	۲
۱۳۵۰-۱۳۷۰	۷	۳	-
جمع	۵۲	۲۷	۵

نموده‌اند، به فراخور موضوعات جدید جامعه، موقوفات اجتماعی-اقتصادی و نیز فرهنگی-آموزشی نیز گسترش یافته است؛ هرچند درکنار موارد ذکرشده، مواردی از صرف موقوفات برای مسائل اجتماعی و فرهنگی نیز دیده می‌شد، اما باید اذعان نمود که در سده اخیر موارد متعددی به چشم می‌خورد.

تحلیل اسناد وقفی براساس موقعیت اجتماعی متولیان موقوفات و واقفان

مدیریت مال موقوفه در راستای مصرف منابع آن، مطابق نیت واقف است. واقف می‌تواند تولید (اداره) امور موقوفه را خود و فرد یا افراد دیگری را برای این امر برگزیند (ماده ۷۵ قانون مدنی). در اکثر وقف‌نامه‌های اردبیل دوره قاجاریه، تولید موقوفه در ابتدا مادام‌العمر با خود واقف است و بعد تولید به اولاد ذکور ارشد یا فرزندان دیگر و اولاد اناث رسیده است. در بسیاری از موارد، واقف وکالت شرعی موقوفاتش را به افرادی با عناوین: «حاجی»، «کربلایی»، «مشهدی»، «میرزا»، «آقامیرزا»، «میرا»، «آقامیر» و غیره سپرده است؛ به عنوان نمونه، تولید وقف‌نامه ۵ شوال ۱۲۶۷ ه.ق. به «کربلایی علی‌اکبر» (شماره پرونده: م/۲). وقف‌نامه ۱۳ شوال ۱۳۰۸ ه.ق. به «آقامیرزاسعود» (شماره پرونده: پ/۳). وقف‌نامه ۲۰ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ ه.ق. به «حاجی میرزا» امام راتب مسجد (شماره پرونده: م/۱۵). و وقف‌نامه ۲ محرم ۱۳۳۳ ه.ق. به «مشهدی عباس» (شماره پرونده: ۲/الف) از طرف واقفان تفویض گردیده است.

تولیت تعدادی از موقوفات به علم و اورع علماء بلد اردبیل سپرده شده است؛ «حاجی امامقلی» در وقف‌نامه ۵ رجب ۱۳۲۲ ه.ق. درمورد تولید موقوفاتش آورده است: «... مادام الحیات با نفس خویش و بعد با اکبر و ارشد اولاد ذکور خود فرداً بعد فرد با اولاد ذکور خود بطناً بعد بطن و نسل بعد نسل و بر فرض انقراض با علم و اورع علماء بلد اردبیل...» (شماره پرونده: ح/۵). در مواردی واقفان، تولید موقوفه بعد از مرگ را به معتمدین اردبیل یا متولیان بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی واگذار کرده‌اند. در وقف‌نامه شعبان ۱۲۶۴ ه.ق. واقفی به نام «محمدصالح» تولید موقوفاتش را چنین وصیت کرده است: «تولیت... در صورت انقراض اولاد ذکور و اولاد اناث واقف مسطور مفوض بمباشرین موقوفات شیخ صفی‌الدین با اطلاع و اذن مجتهد آن بلد و یا قرب آن بلد باشد...» (شماره پرونده: ح/۵).

بررسی و تحلیل اسناد وقفی از حیث تولید امور موقوفات نشان می‌دهند که واگذاری تولیدها در سه گروه عمده خانوادگی، شخصیت‌های مذهبی و شخصیت‌های اجتماعی قابل تقسیم‌بندی است. جدول ۲، که به بررسی تولید امور موقوفات در بستر زمانی آغاز استقرار قاجار تا دهه ۶۰ ه.ش. پرداخته، نشان می‌دهد که شخصیت‌های مذهبی در طول تاریخ مورد بررسی، بخشی عمده از تولید امور را به خود اختصاص داده‌اند و جایگاه خاصی در این امر داشته‌اند. پس از آغاز مشروطه و آغاز قرن جدید، تولیدهای خانوادگی و خصوصاً اعتماد به اقشار و شخصیت‌های اجتماعی بیش از پیش رونق گرفته است. لازم به توضیح است که شخصیت‌های اجتماعی مذکور که عموماً با القاب: حاجی، کربلایی، مشهدی، میر و میرزا یاد شده‌اند که خود نشان از اهمیت شخصیت‌های مذهبی در تولید امور موقوفات داشته است.

جدول ۲. بررسی وقف از نظر موقعیت اجتماعی متولیان موقوفات از آغاز قاجار تا دهه ۷۰ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2. Investigation of endowment in terms of the social status of endowment trustees from the beginning of Qajar to the 70s of AH. (Authors, 1400).

سال هجری شمسی	شخصیت‌های مذهبی	شخصیت‌های اجتماعی	متولیان خانوادگی	نامشخص
۱۲۱۰-۱۲۲۰	۱	۱	-	۰
۱۲۳۰-۱۲۵۰	-	۲	۲	۱
۱۲۵۰-۱۲۷۰	۱	۱	۱	۱
۱۲۷۰-۱۲۹۰	۳	۲	۵	۴
۱۲۹۰-۱۳۱۰	-	۴	۶	۶
۱۳۱۰-۱۳۳۰	-	۳	۳	۲
۱۳۳۰-۱۳۵۰	۴	۹	۹	۳
۱۳۵۰-۱۳۷۰	۲	۵	۲	۱
جمع	۱۱	۲۷	۲۸	۱۸

بررسی موقعیت اجتماعی واقفان (جدول ۳) نشان می‌دهد که بازرگانان و تجار بیشترین فراوانی را در این جدول به خود اختصاص می‌دهند؛ همچنین بررسی حاضر نشان می‌دهد که بخشی از واقفان جزو اصناف بوده و مورد علما و اشراف متعلق به «باتمان‌قلینج» است که خود در کنار جایگاه علمی و اجتماعی و منسب سیاسی جزو طبقه تجار نیز محسوب می‌شده است. در حالت کلی باید اذعان نمود به نوعی همه واقفان جزو طبقه کسبه و بازار بوده‌اند.

تحلیل اسناد وقفی براساس جنسیت واقفان

تبیین نقش و جایگاه اجتماعی زنان اردبیل در موقوفات عصر قاجار از آن جهت که به تبیین حضور زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی در عصر قاجار و پهلوی اشاره دارد، حائز کمال اهمیت است. از میان وقف‌نامه‌های مورد مطالعه، تعداد ۱۱ وقف‌نامه مربوط به وقف توسط زنان اردبیلی است. براساس جدول ۴، از آغاز قاجاریه تا دهه ۶۰ ه.ش. شاهد گسترش حضور زنان واقف در بین نمونه‌های مورد مطالعه هستیم. به نظر می‌رسد در فرآیند نضج جریان مشروطه، زنان ایرانی نیز برای نیل به حقوق طبیعی و اجتماعی خود می‌کوشند و به اشکال متعددی دست به پیکاری خردمندان و دامنه‌دار زده و بر تحقق مطالبات خود در حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأکید نمایند (آفاری، ۱۳۷۷: ۵). روند وقف زنان در محدوده مورد مطالعه به تبعیت از جریان کلی

جدول ۳. بررسی وقف از نظر موقعیت اجتماعی واقفان از آغاز قاجار تا دهه ۷۰ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 3. Investigation of the endowment in terms of the social status of the endowments from the beginning of Qajar to the 70s of AH. (Authors, 1400).

سال هجری شمسی	اصناف	بازرگانان و تجار	علماء و اشراف	نامشخص
۱۲۱۰-۱۲۳۰	۱	۱		۱
۱۲۳۰-۱۲۵۰		۱		۴
۱۲۵۰-۱۲۷۰		۱		۳
۱۲۷۰-۱۲۹۰	۳	۱		۸
۱۲۹۰-۱۳۱۰		۳		۱۴
۱۳۱۰-۱۳۳۰		-		۷
۱۳۳۰-۱۳۵۰		۱		۲۱
۱۳۵۰-۱۳۷۰		۱	۱	۱۲
جمع	۴	۹	۱	۷۹

جدول ۴. بررسی وقف از نظر جنسیت واقفان از آغاز قاجار تا دهه هفتاد شمسی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 4. Investigation of endowments in terms of gender of the waqifs from the beginning of Qajar to the 1970s (Authors, 1400).

سال هجری شمسی	مرد	زن
۱۲۱۰-۱۲۳۰	۲	-
۱۲۳۰-۱۲۵۰	۶	-
۱۲۵۰-۱۲۷۰	۵	-
۱۲۷۰-۱۲۹۰	۱۱	۱
۱۲۹۰-۱۳۱۰	۱۴	۲
۱۳۱۰-۱۳۳۰	۶	۲
۱۳۳۰-۱۳۵۰	۲۲	۳
۱۳۵۰-۱۳۷۰	۷	۳
جمع	۷۳	۱۱

حاکم بر کشور، آهنگی رو به جلو داشته و بیانگر آن است که سنت وقف زنان تحت تأثیر جریان‌های سیاسی، فرهنگی و مذهبی حاکم، زمینه رشد و توسعه را پیدا می‌کند. شاید یکی دیگر از دلایل اقبال و توجه به وقف در بین زنان، مربوط به تعقل جدید سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در عصر مشروطیت در برابر سنت و تجدد، حکومت و جامعه و حقوق شهروندی باشد که آزادی فردی را برای زنان به همراه داشته است (آجدانی، ۱۳۸۶: ۷).

جدول ۵. بررسی وقف از نظر نوع رقبات از آغاز قاجار تا دهه ۷۰ ه.ش. (با توجه به این که ممکن است برخی وقف‌نامه‌ها متعلق به رقبات متعددی باشند مجموع اعداد بیش از ۸۴ است)، (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 5. Examination of the endowment in terms of the type of competitors from the beginning of Qajar to the 70s of AH. (According to the fact that some dedications may belong to several competitors, the total number is more than 84), (Authors, 1400)

سال هجری شمسی	مسجد و خانقاه	املاک، مزارع، قراء و باغات	عمارت، اثاث‌البیت، حیاط، سرا، اعیانی	ابنیه بازرگانی و تجاری	آموزشی و کتاب	بهداشتی، درمانی، آب شرب	عام‌المنفعه (پل، آسیاب و ...)
۱۲۳۰-۱۲۱۰		۴	۴	۶	۱	۱	۱
۱۲۵۰-۱۲۳۰		-	۱	۴		-	
۱۲۷۰-۱۲۵۰		۲	-	۴		۱	
۱۲۹۰-۱۲۷۰		۳	۷	۸		۱	۱
۱۳۱۰-۱۲۹۰		۷	۴	۴		۱	۱
۱۳۳۰-۱۳۱۰	۱	۹	۵	۳		۲	
۱۳۵۰-۱۳۳۰	۱	۵	۵	۱۰		۱	
۱۳۷۰-۱۳۵۰		۳	۱	۴		-	
جمع	۲	۳۳	۲۷	۴۳	۱	۷	۳

در وقف‌نامه ۲ اردیبهشت ۱۳۴۶ ه.ش. (شماره پرونده: ۳/گ)، زنی در مقابل نصف زمینی مهریه خود را به زوج خود حلال کرده و با نصف دیگرش به مسجدی در اردبیل اهدا می‌کند. در وقف‌نامه‌های متعددی زنان اردبیلی رقباتی، از جمله: زمین مزروعی، زمین مغازه، خانه، دکان، حیاط، قریه، عمارت مسکونی و اثاث‌البیت وقف نموده‌اند. محل صرف عواید این موقوفات جهت بنا، تعمیر و مخارج مسجد، تعزیه‌داری، احسان و هزینه امام جماعت و... وصیت گردیده است. در وقف‌نامه ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ه.ق. «خورشیدخانم بنت میرحیب»، منافع حاصل از حصه خود از قریه خشکه‌رود (با مصالحه با خواهرزاده‌اش) در اردبیل را جهت صرف در تعزیه و احسان حضرت سیدالشهداء علیه السلام وصیت می‌نماید (شماره پرونده: ۱/خ). عواید حاصل از وقف‌نامه ۲ جمادی‌الثانی ۱۳۳۴ ه.ق. «مریم بنت محمدقلی» که یک باب دکان است باید در تعزیه‌داری امام حسین علیه السلام خرج می‌گردید (شماره پرونده: ۱۶/م). «رقیه‌خانم بنت مرحمت» در وقف‌نامه‌اش به تاریخ ۲۵ جمادی‌الاول ۱۳۴۱ ه.ق. عواید حاصل از دکا کین، عمارت مسکونی و اثاث‌البیت را جهت حمل جنازه خود، شوهر و دخترش به عتبات عالیات تعیین نموده است (شماره پرونده: ۵/ر).

نتیجه‌گیری

وقف حسنه و میراثی ارزشمند با ابعاد مختلف مذهبی، اجتماعی و اقتصادی است و وقف‌نامه‌های برجای مانده به مثابه اسنادی ارزشمند در راستای تبیین فرآیند و نظام اجتماعی دوران خود هستند. اهمیت بررسی وقف‌نامه‌های شهر اردبیل از یک طرف به لحاظ موقعیت جغرافیایی (ماهیت ارتباطی اردبیل با قفقاز و نقش بازار آن در مناسبات تجاری منطقه در سده اخیر) دارای ارزش راهبردی و جغرافیای سیاسی بوده و از طرف دیگر، به لحاظ نقش آذربایجان در جریان فکری مشروطیت به عنوان مرکز مهم‌ترین تحولات عصر قاجار واجد کمال اهمیت است. در سطح کلان مقاله حاضر به تبیین تأثیر جریان‌ات فکری یک عصر بر نمودهای فرهنگی و اجتماعی متبلور یافته، در اسناد پرداخته و در سطح خرد نتایج این پژوهش نشان داد که جریان‌ات فکری جدید و آشنایی

واقفان اردبیلی با افکار نو، از جمله: مشروطیت، بر نوع موقوفات، تأثیر قابل توجهی نهاده است که از جمله آن‌ها گسترش وقف در بین زنان، ساخت بیمارستان، حمام، مدارس، از جمله مصادیق بارز این موضوع هستند.

به زبان دیگر در آستانه‌ آشنایی جامعه با دانش جدید و تحول فکری جامعه، موقوفاتی به سبک جدید به وجود آمد که این روند در دوره مشروطه با ایجاد موقوفاتی هم‌چون: وقف حمام، وقف زمین برای ساخت حمام، هزینه برای مرضای نیازمند و تأسیس مدارس به سبک جدید و... ابعادی نوین و کاربردی می‌یابد. تأثیر افکار جدید و آموزه‌های نوین بهداشتی در وقف را می‌توان با مقایسه این دو وقف‌نامه ملاحظه نمود. در وقف‌نامه ۳ محرم ۱۲۸۶ هـ.ق. نوع پذیرایی در مراسم روضه روزهای پنج‌شنبه، چای، قهوه و قلیان معین شده است (شماره پرونده: ۸/۱۰م)؛ در صورتی که در وقف‌نامه ۸ ذی‌القعدة ۱۳۳۲ هـ.ق. واقف، تمامی اشیاء و ادوات، به استثناء سرقلیان‌ها را جهت استفاده در تعزیه‌داری و احسان حضرت سیدالشهدا علیه السلام وصیت نموده است (شماره پرونده: ۵/ک).

در حقیقت می‌توان اذعان نمود در دوره قاجار به دلایل نفوذ روزافزون اعتقادات و باورهای مذهبی در جامعه، گسترش نیازمندی و تنگ‌دستی مردم اردبیل به دلیل بروز اتفاقات و بحران‌های طبیعی و اجتماعی و هم‌چنین جریانات فکری جدید، اقشار مختلف مردم از اصناف، ملاکین، تجار و بازرگانان گرفته تا مردم عادی، عمدتاً هم‌پای با موقوفات مذهبی، موقوفات اجتماعی را در کنار اولویت عمل به وقف قرار داده‌اند. شخصیت‌های مذهبی در طول تاریخ مورد بررسی بخشی عمده واقفان و تولیت امور موقوفات را به خود اختصاص داده‌اند و جایگاه خاصی در این امر داشته‌اند؛ اما پس از آغاز مشروطه و آغاز قرن جدید، تولیت‌های خانوادگی و خصوصاً اعتماد به اقشار و شخصیت‌های اجتماعی بیش از پیش رونق گرفته است. بررسی موقعیت اجتماعی واقفان نشان می‌دهد بازرگانان، تجار و اصناف بیشترین فراوانی را به خود اختصاص می‌دهند. در حالت کلی باید اذعان نمود که به نوعی همه واقفان جزو طبقه کسبه و بازار بوده‌اند. موضوع جالب توجه گسترش فرهنگ وقف توسط زنان اردبیلی پس از جریانات فکری بعد از مشروطیت است که به نظر می‌رسد در فرآیند نضج جریان مشروطه، زنان نیز برای حضور متمر در راستای نیل به حقوق طبیعی و اجتماعی خود بیش از پیش در عرصه‌های اجتماعی بروز و ظهور می‌یابند. نوع رقبات وقف از دیگر مؤلفه‌های مورد بررسی در پژوهش حاضر است. به لحاظ موقعیت اجتماعی واقفان که عموماً از طبقه بازرگانان و تجار بودند، وقف ابنیه بازرگانی و تجاری پس از املاک و مزارع دومین فراوانی را به خود اختصاص داده است؛ هم‌چنین باید افزود در کنار موارد مذکور وقف در حوزه بهداشتی، درمانی، آب شرب و نیز حوزه آموزشی در فرآیند زمان و بالحاظ مسائل اجتماعی روز، رفته‌رفته بخش بیشتری از موقوفات را به خود اختصاص می‌دهد.

کتابنامه

- آجدانی، لطف‌الله، (۱۳۸۶). روشن‌فکران ایران در عصر مشروطیت. تهران: اختران.
- آفاری، ژانت، (۱۳۷۷). انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطه. ترجمه جواد یوسفیان، تهران: بانو.
- احمدی، زهت، (۱۳۹۱). «نهاد وقف در دوره صفوی». مطالعات تاریخ اسلام، ۴ (۱۵): ۴۱-۵۶.
- امیری، پیمان، (۱۳۸۴). در جست‌وجوی هویت شهری اردبیل. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- جلیلی، امیرعلی، (۱۳۹۶). مجموعه قوانین دست‌نویس قانون مدنی. تهران: شریف، چاپ هفتم.

- دفتر همکاری‌های علمی و امور نخبگان شهید فهمیده منطقه شمال شرق، (۱۳۹۵). وقف علم و فناوری. مشهد: دبیرخانه کمیته یاوران وقف علم و فناوری خراسان رضوی، چاپ دوم.

- سعادت مصطفوی، سیدمصطفی؛ و صدقی، علی، (۱۳۹۲). «کارکردهای نهاد وقف در نظام ایران و مصر با تأکید بر فقه اسلامی». پژوهشنامه فقهی، ۱ (۲): ۸۰-۶۵.

- سلیمی فر، مصطفی، (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی-اجتماعی آن. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- عبدالستار عثمانی، محمد، (۱۳۷۶). مدینه اسلامی. ترجمه علی چراغی، تهران: امیرکبیر.

- عبدی بیگ نوید شیرازی، زین العابدین، (۱۳۹۰). صریح‌الملک (وقف نامه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی). تهران: چاپخانه بزرگ قرآن کریم.

- عبیدالکبسی، محمد، (۱۳۶۴). احکام وقف در شریعت اسلام. ترجمه احمد صادقی‌گلدر، مازندران: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان مازندران.

- قرشی، سیدعلی اکبر، (۱۳۶۴). قاموس قرآن. جلد هفتم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.

- کجباف، علی اکبر؛ بیگ محمدی، پروین؛ و نورایی، مرتضی، (۱۳۹۸). «بررسی کارکردهای وقف شوشتر در دوره پهلوی ۱۳۰۴-۱۳۵۷». پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۷ (۲: پیاپی ۱۴): ۴۵-۵۸.

- کریمیان، حسن؛ بهمنی، علیرضا؛ و شهابی، سیدمحمد رضا، (۱۳۹۵). «تأثیر وقف بر شکل‌یابی فضاهای شهری زمان قاجار در شهرری». باغ نظر، ۱۳ (۴۴): ۹۸-۸۹.

- گروه پژوهشی بنیاد ایران‌شناسی شعبه اردبیل (۱۳۹۳). مساجد دیرینه اردبیل. جلد اول و دوم، اردبیل: هادی‌زاده.

- لمبتون، آن کترین، (۱۳۶۳). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام. ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.

- مصباحی مقدم، غلامرضا؛ میسمی، حسین؛ عبدلهی، محسن؛ و قایمی اصل، مهدی، (۱۳۹۰). «وقف به مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور». پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۲ (۵): ۱۰۳-۹۳.

- مرکز اسناد اداره کل اوقاف و امور خیریه استان اردبیل، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان اردبیل. وقف‌نامه‌ها.

- ملک‌زاده، الهام؛ و افافر، مرضیه، (۱۳۹۶). «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول (نمونه پژوهی: موقوفات زنان تهران)». پژوهش‌های تاریخی دوره جدید، ۳ (۳۵): ۲۵۷-۲۷۱.

- نوراحمدی، مهدی، (۱۳۸۹). «بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی». اندیشه صادق، ۱۱ و ۱۲: ۱۰-۱.

- Abdi Bey Navid Shirazi, Z. al-A., (1390) *Saree al-Mulk (Waghf nameh of Sheikh Safiuddin Ardabili's tomb)*. Tehran: Great Quran Printing House (in Persian).

- Abdul Kabisi, M., (1364). *Waghfrules in Islamic law*. Translated by: Ahmad Sadeghi Goldar, Mazandaran: General Department of Hajj and Endowment and Charitable Affairs of Mazandaran Province (in Persian).

- Abdul Sattar Osmani, M., (1376) *Islamic Medina*. Translated by: Ali Cheraghi, Tehran: Amir Kabir (in Persian).

- Afari, J., (1377). *Women's semi-secret associations in the constitutional movement*. Translated by: Javad Yousefian, Tehran: Bano (in Persian).

- Ahmadi, N., (1391). "Foundation and endowment in the Safavid period". *Islamic History Studies*, 4 (15): 56-41 (in Persian).
- Ajdani, L., (2006). *Iran's intellectuals in the era of constitutionalism*. Tehran: Akhtran (in Persian).
- Amiri, P., (2004). *In search of the identity of Ardabil city*. Tehran, Ministry of Housing and Urban Development (in Persian).
- Document Center of the General Department of Awqaf and Charitable Affairs of Ardabil province, Department of Awqaf and Charitable Affairs of Ardabil city. *Waghf nameh* (in Persian).
- Jalili, A. A., (2016) *Collection of handwritten rules of civil law*. Tehran: Sharif, 7th edition (in Persian).
- Kajbaf, A. A., Beig Mohammadi, P. & Nouraei, M., (2018). "Investigation of the functions of Shushtar endowment in the Pahlavi period 1304-1357". *Journal of Local History of Iran*, 7 (2: series 14): 45-58 (in Persian).
- Karimian, H.; Bahmani, A. R. & Shahabi, S. M. R., (1395). "The effect of endowment on the formation of urban spaces during the Qajar period in the city of Ray". *Bagh Nazar*, 13 (44): 89-98 (in Persian).
- Lambton, A. C., (1363). *An overview of the history of Iran after Islam*. Translated by: Yaqub Azhand, Tehran: Amir Kabir, 3rd edition (in Persian).
- Malekzadeh, E. & Afrafar, M., (1396). "Women Endowments of the Constitutional Functions until the End of the First Pahlavi, Case Study: Female Benefactor of Tehran". *Historical Research*, 9 (35): 257-271 (in Persian).
- Mesbahi-Moghadam, Gh.; Maithami, H.; Abdullahi, M. & Qaimi Asl, M., (2019). "Waghf as a source of Islamic micro-financing, a model for establishing micro-Waghf financing institutions in the country". *Scientific Research Quarterly, Economic Growth and Development Researches*, 2 (4): 93-103 (in Persian).
- Office of Scientific Cooperation and Elite Affairs of Martyr Fahmideh, North Shahr Region, (2015). *Science and Technology Endowment*, Mashhad: Secretariat of Khorasan Razavi Science and Technology Endowment Committee, second edition (in Persian).
- Qureshi, S. A. A., (1364). *Qur'an Dictionary*. Vol. 7, Tehran: Darul Kitab Islamia, 4th edition (in Persian).
- Research group of Iranology Foundation, Ardabil branch. (1393). *Ancient mosques of Ardabil*. The first and second volumes, Ardabil: Hadizadeh (in Persian).
- Saadat Mustafavi, S. M. & Sedqi, A., (2012). "Functions of the Waghf institution in Iran and Egypt with an emphasis on Islamic jurisprudence". *Specialized jurisprudential research journal*, 1 (2): 65-80 (in Persian).
- Salimi Far, M., (1370). *A Look at Waghf and Its Social-Economic Effects*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation (in Persian).